অধ্যায় ১৪ ঃ আদি মধ্যযুগৰ ভাৰতৰ উত্তৰণ

অধ্যায় গাঁথনি

১৪.১ উদ্দেশ্য
১৪.২ পৰিচয়
১৪.৩ দাক্ষিণাত্যৰ শাসন প্ৰণালী
১৪.৪ সমাজ-ব্যৱসায় বাণিজ্য
১৪.৫ পুষ্যভূতিসকল
১৪.৬ থানেশ্বৰৰ হৰ্ষবৰ্ধন
১৪.৭ হৰ্ষবৰ্ধনৰ কামৰূপত্ৰ ৰপাৰ লগত সম্পৰ্ক
১৪.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৪.৯ অধিক জানিবলৈ
১৪.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১৪.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- প্ৰাক্ মধ্যযুগৰ দাক্ষিণাত্যৰ শাসন প্ৰণালীৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- দাক্ষিণাত্যৰ সমাজ ব্যৱস্থাৰ লগতে ব্যৱসায় বাণিজ্যৰ উত্থান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- থানেশ্বৰ পুষ্যভূতি ৰাজবংশ আৰু এই বংশৰ উল্লেখযোগ্য শাসক হৰ্ষবৰ্ধনৰ বিষয়ে মূল্যায়ন কৰিব পাৰিব,
- কামৰূপৰ ৰজা আৰু থানেশ্বৰৰ হৰ্ষবৰ্ধনৰ মাজৰ সম্বন্ধ আলোচনা কৰিব পাৰিব।

১৪.২ পৰিচয়

আমি আগৰ অধ্যায়ত আদি মধ্য ভাৰত বিশেষকৈ দক্ষিণ ভাৰতত যথেষ্ট সংখ্যক ৰাজনৈতিক শক্তিৰ উত্থান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিছো। তাৰ ভিতৰত উল্লেখ্য আছিল চালুক্য, পল্লৱ, চেৰা, পাণ্ড্য আৰু চোল সকল, যিয়ে নিজ নিজ ৰাজনৈতিক আধিপত্য স্থাপনৰ বাবে শক্তি ক্ষমতাত নিয়োজিত আছিল। সি যি নহওক তেওঁলোকৰ এই সংঘৰ্ষৰ উপৰিও তেওঁলোকৰ এক সুসংগঠিত শাসন ব্যৱস্থা আছিল যিয়ে ৰাজ্য শাসনত বা অধিকৃত প্ৰদেশবোৰত স্থিতাৱস্থা প্ৰদান কৰিছিল। যাৰফলস্বৰূপে সমাজত শান্তি সমৃদ্ধি প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল, যিয়ে দক্ষিণ ভাৰতত ব্যৱসায় বাণিজ্য উত্তৰণত উৎসাহ যোগাইছিল। সেয়েহে আমি এই অধ্যায়তিত দক্ষিণাত্যৰ ৰাজনীতি

সামাজিক অৱস্থা, আৰু ব্যৱসায় বাণিজ্য উত্থান সম্পর্কে আলোচনা কৰিম। তাৰোপৰি ইয়াৰ লগত সংলগ্ন কৰি আমি উত্তৰ ভাৰতত উত্থান হোৱা এক ৰাজনৈতিক শক্তি পুষ্যভূতি সকলৰ বিষয়েও অধ্যয়ন কৰিম। এই ক্ষেত্রত পুষ্যভূতি সকলৰ বিখ্যাত ৰজা হর্ষবর্ধন আৰু তেওঁৰ কামৰূপৰ বর্মন বংশৰ ৰজা ভাস্কৰ বর্মনৰ লগত থকা সম্পর্কৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

১৪.৩ দাক্ষিণাত্যৰ শাসন নীতি

দাক্ষিনাত্যৰ শাসক সকলৰ ৰাজনীতি বা প্রশাসন সম্পর্কীয় ব্যৱস্থাৱলী প্রশংসনীয় আৰু গুৰুত্বপূর্ণ আছিল। সেই সময়ৰ তাকৰীয়া তথা শেহতীয়া যোগাযোগ ব্যৱস্থা বাবেই এক দীঘলীয়া সময়ৰ বাবে অধিকৃত প্রদেশবোৰত শাসন কৰিবলৈ সফল হৈছিল। তাৰোপৰি উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল যে দাক্ষিণাত্যৰ ৰাজবংশ সমূহৰ প্রশাসন যন্ত্র বা নীতিবোৰ একে আছিল। মাথোন সময় সাপেক্ষে সাংবিধানিক ক্ষেত্রত কিছু পৰিৱর্তন ঘটোৱা হৈছিল। বিভিন্ন বিষয়া সমূহৰ পদবীসমূহ সলনি কৰা হৈছিল যদিও তেওঁলোকৰ দায়িত্ব বা কাম একে আছিল।

ভাৰতবর্ষৰ অন্যপ্রান্তৰ দৰে দাক্ষিণাত্যতো ৰাজতান্ত্রিক শাসন ব্যৱস্থা প্রচলিত আছিল। তেওঁলোকে বংশগত ৰাজতন্ত্রত বিশ্বাস কৰিছিল। ৰজাই জ্যেষ্ঠ ৰাজকুমাৰজনক যুৱৰাজ হিচাপে নিযুক্তি দিছিল। ৰজাৰ মৃত্যুৰ পাছত যুৱৰাজে সিংহাসনত আৰোহণ কৰিছিল। কিন্তু যদি কেতিয়াবা কনিষ্ঠ ৰাজকুমাৰজন জ্যেষ্ঠ জনতকৈ বেছি বুদ্ধিমান বা শাসন, ৰাজনীতিত পাকৈত হ'লে কনিষ্ঠজনক অগ্রাধিকাৰ দিয়া হৈছিল। যদি কেতিয়াবা ৰজাজন নাবালক হয় তেন্তে তেওঁৰ সম্পর্কীয় এজন লোকক অভিভাৱক হিচাপে শাসন কৰিবলৈ সম্পূর্ণ ক্ষমতা দিয়া হৈছিল।

দাক্ষিণাত্যৰ শাসকসকলে শাসনৰ সুবিধার্থে ৰাজ্যখনক ভালেমান প্রদেশত ভাগ কৰিছিল। প্রদেশবোৰক ভুক্তি, ভূমি, মণ্ডল বা মণ্ডলম নামেৰে জনা গৈছিল। আকৌ প্রদেশবোৰক সৰুভাগত ভাগ কৰা হৈছিল যাক কত্তম (Kottam) বা বালান্ধু (Valandhu) বোলা হৈছিল যাক আকৌ কিছুমান সৰু সৰু ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছিল যাক জিলা বা নাদু (Nadu) নামেৰে জনা গৈছিল নাদুসমূহ আছিল ভালেসংখ্যক গাঁৱৰ সমষ্টি যাক একেলগে কৰাম (Kurram) বোলা হৈছিল। প্রশাসনৰ নিম্নতম গোট বা পর্যায়টো হৈছে গাঁও যাক গ্রাম বা গ্রামম বোলা হৈছিল। শাসন ব্যৱস্থা সুচাৰুৰূপে পৰিচালিত কৰিবৰ বাবে কেন্দ্রীয়, প্রাদেশিক, স্থানীয় আদি বিভিন্ন পর্যায়ত বিষয়া সকলক নিয়োগ কৰা হৈছিল। কেতিয়াবা সামৰিক আৰু অসামাজিক বিষয়াসকলৰ কাম বা দায়িত্বসমূহৰ সমতা চিনাক্তকৰণ কৰাত অসুবিধাৰ সৃষ্টি হৈছিল। এই বিষয়া সকলৰ উপৰিও আন কিছুমান বিকল্প যেনে মন্ত্রী (Ministers) আৰু অমত্য (arrntya) সকলে ৰাজ্যৰ শাসন ব্যৱস্থাত সহায় কৰিছিল। সম্ভৱত ৰজাক পৰামর্শ দিবলৈ মন্ত্রী পৰিষদ নাছিল যাৰবাবে হয়তু ৰজাসকলে সর্বশক্তিমান হিচাপে ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। দাক্ষিণাত্যৰ শাসকসকলৰ কিছুমান তলতীয়া সামন্ত প্রভু আছিল যাক মহাসামন্ত বা সামন্ত নামেৰে জনা গৈছিল। যিয়ে ৰজাক যুদ্ধৰ সময়ত সৈন্য আৰু অর্থৰে সহায় আগবঢ়াইছিল।

ৰাজ্যৰ প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাৰ নিম্নতম পৰ্যায়টো হৈছে গাঁও। গাঁও য'ত এখন গাঁওসভা আছিল যাক সভা বা মহাসভা নামেৰে জনা গৈছিল। এইবোৰ ৰাজকীয় বিষয়াৰ পৰামৰ্শ মতে চলিছিল যদিও গ্ৰাম্যঞ্চলৰ সকলো কাৰ্যত স্বতন্ত্ৰ অধিকাৰ পাইছিল। মহাসভাই বিভিন্ন উপকমিতিবোৰৰ নিজ নিজ কাম যেনে মন্দিৰ ৰাজহুৱা স্নানাগাৰ, বাগিছা, পথাৰ, নাদ বা পুখুৰী কমিটি আদিৰ কামৰ তদাৰক কৰিছিল। গাঁওসভাৰ সদস্যসকলক নিৰ্বাচনৰ জৰিয়তে নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। এজন সদস্যই এবছৰৰ বাবেহে নিৰ্বাচিত হৈছিল।

এনেদৰে দাক্ষিণাত্যৰ শাসকসকলে ৰাজ্যত এক সুশৃংখলিত শাসন ব্যৱস্থা প্ৰৰ্বতন কৰিছিল যিটোক তেওঁলোকে প্ৰাথমিক দায়িত্ব বা কৰ্তব্য হিচাপে গণ্য কৰিছিল। তেওঁলোকে জনকল্যাণৰ উদ্দেশ্য আগত ৰাখি যথেষ্ট আঁচনিও গ্ৰহণ কৰিছিল। যদিও তেওঁলোকে বৈদেশিক ক্ষেত্ৰত এক আক্ৰমণাত্মক নীতি গ্ৰহণ কৰিছিল কিন্তু ৰাজ্যৰ শান্তি সমৃদ্ধি তথা কল্যাণৰ ক্ষেত্ৰত কোনো আপোচ কৰা নাছিল।

১৪.৪ সমাজ, ব্যৱসায় বাণিজ্য

● **সমাজ**

আদি মধ্য ভাৰতত দাক্ষিণাত্যৰ সমাজ জাতি ব্যৱস্থাৰ ওপৰত আধাৰিত আছিল। সমাজখন বিভিন্ন সামাজিক গোট আৰু পণ্ডিত বিভক্ত আছিল। প্ৰতিটো জাতি জন্ম আৰু বৃত্তিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আছিল। চাৰিটা মূল জাতি (ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য, শূদ্ৰ)ৰ বাহিৰেও আন কিছুমান উপজাতি যেনে— কাইকোল (Kaikolas), ছেট্ৰি (Chattis) কম্মল (Kammalas) আৰু অন্যান্য উপজাতি দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল।

ব্ৰাহ্মণসকলে সমাজত উচ্চস্থান লাভ কৰিছিল। তেওঁলোকে ধৰ্মীয় অধিকাৰ আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষমতা দুয়োটায়ে উপভোগ কৰিছিল। তেওঁলোকক আনকি অপৰাধত নূন্যতম শাস্তিহে প্ৰদান কৰা হৈছিল। ব্ৰাহ্মণসকলৰ মূল দায়িত্ব আছিল ধৰ্মগ্ৰন্থ অৰ্থাৎ বেদ উপনিষদৰ শিক্ষা গ্ৰহণও প্ৰদান আৰু ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান সম্পন্ন কৰা। তেওঁলোকৰ কিছুমানে মন্দিৰৰ মুখ্য হিচাপেও কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ কম সদস্যক মানুহহে ব্যৱসায় বাণিজ্যত নিয়োজিত আছিল।

সমাজত মহিলাৰ স্থান সন্তোষজনক নাছিল। তেওঁলোকক পুৰুষতকৈ নিম্ন পৰ্যায়ৰ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। সমাজত সতী, শিশু বিবাহ প্ৰচলিত আছিল। কোনোবা মহিলাই সতী যাব নোৱাৰিলে সমাজত এক দুৰ্বিসহ জীৱন যাপন কৰিব লাগিছিল। মহিলাসকলক সম্পত্তি আহৰণৰ অধিকাৰ দিয়া হোৱা নাছিল। তেওঁলোক সৈনিক, মন্ত্ৰী, ৰাষ্ট্ৰদূত অথবা ৰজাৰ পৰামৰ্শদাতা হিচাপে নিযুক্তি দিয়া হোৱা নাছিল। গতিকে ই ইংগিত বহন কৰে যে মহিলাসকলক ৰাজ্যৰ কোনো কামত অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ দিয়া হোৱা নাছিল।

দাক্ষিণাত্যৰ সমাজত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিবাহ প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। জনসাধাৰণে নিৰামিষ আৰু আমিষ দুয়ো প্ৰকাৰৰ খাদ্য গ্ৰহণ কৰিছিল। বিভিন্ন ধৰণৰ বস্ত্ৰ মানুহে পৰিধান কৰিছিল।

চিলাই কতা বস্তু প্ৰচলিত আছিল যদিও নূন্যতম মানুহে তাক পৰিধান কৰিছিল। মহিলাই বিভিন্ন আ-অলংকাৰ পৰিধান কৰাৰ লগতে সুগন্ধি দ্ৰব্যও ব্যৱহাৰ কৰিছিল। জনসাধাৰণে বিশ্ৰামৰ সময়ত মনোৰঞ্জনৰ ব্যৱস্থাও কৰিছিল। তেওঁলোকে অমংগলীয়, ভূত-প্ৰেত আৰু আত্মা বিশ্বাস কৰিছিল।

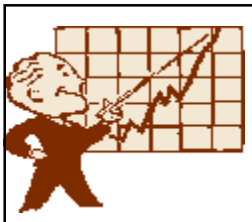
- **ব্যৱসায় বাণিজ্য**

দাক্ষিণাত্যৰ ব্যৱসায় বাণিজ্যই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। দাক্ষিণাত্যৰ এই অঞ্চলটোত থকা জলশক্তি বা সাগৰীয় পথে ব্যৱসায় বাণিজ্য উত্থানত বিশেষ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ই ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ লগত ব্যৱসায়িক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰাই নহয় পূব আৰু পশ্চিমীয়া দেশসমূহৰ লগত নিৰবচ্ছিন্নভাৱে ব্যৱসায় বাণিজ্য চলিছিল। দাক্ষিণাত্যৰ ব্যৱসায়ীসকলৰ সাগৰৰ সিপাৰৰ ভাৰতীয় উপনিবেশ সমূহৰ লগত এক ব্যৱসায়িক সম্পৰ্ক গঢ় লৈ উঠিছিল।

ব্যৱসায় বাণিজ্যৰ উত্তৰণৰ লগে লগে দাক্ষিণাত্যত ভালেসংখ্যক বস্তু উৎপাদন হৈছিল স্থানীয় বজাৰ অথবা বৈদেশিক বজাৰৰ বাবে। উন্নত মানৰ বস্ত্ৰ, নিমখ, ধাতু মৃতপাত্ৰ ই বৈদেশিক বজাৰত সমাদৰ লাভ কৰিছিল। তাৰোপৰি জলকীয়া, চন্দন কাঠ, হাতীদাঁত, উজ্জ্বল পাথৰ কফুৰ আদি আছিল ৰপ্তানিজাত সামগ্ৰী। সেই সময়ৰ দাক্ষিণাত্যৰ প্ৰখ্যাত সাগৰীয় বন্দৰ হ'ল— মহাবলীপুৰ কাৱেৰীপট্টনম, কেৰেকাই, ছালিউৰ আদি।

ব্যৱসায়ী আৰু অধিক লাভজনক তথা সু-সংগঠিত কৰিবৰ বাবে কিছুমান গিল্ড বা সমবায় গঠন কৰিছিল। সৰু গিল্ডবোৰক নগৰাম (Nagaram) আৰু বৃহৎবোৰক মণিগ্ৰামন (Manigraman) বুলি জনা যায়। প্ৰতিটো গিল্ডৰ এজন মুখ্য আৰু সদস্য আছিল। তেওঁলোকে নিজ নিজ গিল্ড স্বাধীনভাৱে শাসন কৰিছিল। ৰাজ্যই তাত হস্তক্ষেপ নকৰিছিল।

গিল্ডবোৰ উৎপাদনকাৰীৰ পৰা বস্ত্ৰ ক্ৰয় কৰি আনি বজাৰত উপলব্ধ কৰাত নিয়োজিত আছিল আৰু ৰাজ্যৰ পৰা ব্যৱসায়িক ক্ষেত্ৰত সকলো সুবিধা, সুৰক্ষা লাভ কৰিছিল। কেতিয়াবা কেতিয়াবা এই গিল্ডবোৰে বেংকৰ কামো কৰিছিল। এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ সুতৰ হাৰত টকা জমা ৰাখিছিল।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

তলৰ প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ দিয়ক

প্ৰশ্ন নং ১ঃ দাক্ষিণাত্যৰ শাসনৰ প্ৰদেশবোৰক কি নামেৰে জনা গৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ঃ গাঁওসভাৰ সদস্যাসকলক কিমান বছৰৰ বাবে নিৰ্বাচন কৰা হৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ দাক্ষিণাত্যৰ সমাজৰ দুটা উপজাতিৰ নাম লিখা।

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ সমাজত কোনে উচ্চ স্থান লাভ কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ দক্ষিণ ভাৰত দুটা প্ৰখ্যাত বন্দৰৰ নাম লিখা?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ ক্ষুদ্ৰ গিল্ডবোৰক কি নামেৰে জনা যায়?

.....

১৪.৫ পুষ্যভূতিসকল

আদি মধ্যযুগৰ ভাৰতত উত্থান হোৱা উত্তৰ ভাৰতৰ এটা শক্তিশালী ৰাজবংশ হ'ল- পুষ্যভূতি ৰাজবংশ। এই বংশৰ প্ৰতিষ্ঠাপক শাসক জন হ'ল পুষ্যভূতি, তেওঁৰ নামেৰে এই বংশক পুষ্যভূতি বংশ নামেৰে জনা যায়। তেওলোকে প্ৰথমতে থানেশ্বৰ (হাৰিয়ানা) আৰু পিছলৈ কনৌজ (উত্তৰ প্ৰদেশ) ৰ পৰা শাসন কৰে। এই বংশৰ প্ৰাৰম্ভিক শাসক হ' পুষ্যভূতি, নৰবৰ্দ্ধন, ৰাজ্যবৰ্ধন প্ৰথম আৰু আদিত্যবৰ্ধন, তেওঁলোকে মহাৰাজ উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল, সম্ভৱত তেওঁলোক গুপ্তসকলৰ তলতীয়া শাসক আছিল।

আদিত্যবৰ্ধনৰ পুত্ৰ প্ৰভাক বৰ্মন এই বংশৰ এজন অন্যতম শাসক আছিল। তেওঁ স্বাধীনভাৱে ৰাজশাসন কৰিছিল আৰু 'মহাৰাজধিৰাজ' উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁ হুন, গুৰজাৰৰ শাসক আৰু মালৱাৰৰ ৰজাক পৰাস্ত কৰিছিল। তেওঁ মৌখাৰী (Moukhari) সকলৰ লগত বৈবাহিক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰি মৌখাৰী ৰজা গ্ৰহবৰ্মন (Grahavarman) লৈ জীয়ৰী ৰাজ্যশ্ৰী (Rajyashree) ক বিয়া দিছিল। প্ৰভাকৰবৰ্ধনৰ দুই পুত্ৰ ৰাজ্যবৰ্ধন আৰু হৰ্ষবৰ্ধনে ক্ৰমে এজনৰ পাছত আনজনে এই বংশৰ শাসনকৰ্তা হয়।

প্ৰভাকৰবৰ্ধনৰ মৃত্যু ৰ পাছত তেওঁৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ ৰাজ্যবৰ্ধনে 605 খ্ৰীঃ সিংহাসন আৰোহন কৰে। ঠিক তেনে সময়তে মালৱাৰ ৰজা দেৱগুপ্ত আৰু গৌড়ৰ ৰজা শশাংকই কনৌজ আক্ৰমণ কৰে। দেৱগুপ্তই এই অভিমান চলাই কনৌজৰ ৰজা গ্ৰহবৰ্মনক হত্যা কৰি ৰাণী ৰাজ্যশ্ৰীৰ লগতে ৰাজ্যখন অধিকাৰ কৰে। সেয়েহে ৰাজ্যবৰ্ধনে তেওঁৰ ভনীজোবায়েকক হত্যাৰ প্ৰতিশোধ ল'বলৈ আৰু ৰাজ্যশ্ৰীৰ লগতে কনৌজ আক্ৰমণ কৰিবলৈ অভিযান চলায়। এই আক্ৰমণত তেওঁ মালৱাৰ ৰজা দেৱগুপ্তক হত্য কৰি কনৌজ উদ্ধাৰ কৰে। যদিওঁ দেৱগুপ্তৰ মিত্ৰ গৌড়ৰ ৰজা শতাংশকই তৎকালে ৰাজ্যবৰ্ধনক আক্ৰমণ কৰি পুনৰ কনৌজ অধিকাৰ কৰে।

ৰাজ্যবৰ্ধনৰ মৃত্যুৰ পাছত 16 বছৰ মান বয়সতে তেওঁৰ ভায়েক পুষ্যবৰ্মনে 606 খ্ৰীঃত সিংহাসন আৰোহন কৰে। পুষ্যভূতি বংশৰ এই শক্তিশালী মহান শাসনকৰ্তাজনৰ বিষয়ে তলৰ উপ শাখাটোত আলোচনা কৰা হ'ল।

১৪.৬ হৰ্ষবৰ্ধন

সিংহাসনত অধিষ্ঠিত হোৱাৰ লগে লগে হৰ্ষবৰ্ধনে ভালেমান সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। তেওঁ প্ৰথমতে শশাংকক কনৌজৰ পৰা খেদি ভনীয়েক ৰাজ্যশ্ৰীক তাত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। কনৌজত সুযোগ্য উত্তৰাধিকাৰী নথকা হেতুকে ভনীয়েকৰ আহ্বানত কনৌজ শাসন কৰিবলৈ তেওঁ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। ইয়াৰ লগে লগে থানেশ্বৰ আৰু কনৌজ একত্ৰিত হয় যিয়ে তেওঁৰ স্থিতি শক্তিশালী কৰিছিল। তেওঁ আনকি ৰাজ্যৰ ৰাজধানী থানেশ্বৰৰ পৰা কনৌজলৈ তুলি নিছিল, যিহেতু কনৌজ সমগ্ৰ ৰাজ্যৰ বাবে কেন্দ্ৰস্থল আছিল।

হৰ্ষবৰ্ধনৰ নতুন উদ্যম, শক্তিয়ে সাম্ৰাজ্যৰ সীমাবৃদ্ধি কৰিবলৈ উৎসাহ যোগাইছিল। তেওঁ ভালেসংখ্যক অভিযান চলাইছিল আৰু উত্তৰ-ভাৰতৰ অধিকাংশ অঞ্চল যেনে- পঞ্জাৱ, মালৱা, মগধ, উৰিষ্যা আৰু মিথিলা নিজৰ ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি 'শিলাদিত্য' উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল। তাৰ পাছত তেওঁ পশ্চিম ভাৰতৰ পিনে মনোনিবেশ কৰি বল্লভী, সকলক পৰাস্ত কৰি ৰাজ্যৰ সীমা বৃদ্ধি কৰিছিল। তেওঁ সামৰিক অভিমানৰ এই ধাৰা অব্যাহত কৰিছিল। তেওঁ সামৰিক অভিমানৰ এই ধাৰা অব্যাহত ৰাখি পূব ভাৰতৰ পিনে গতি কৰে। এই অভিযানত তেওঁ কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মনৰ লগত গৌড়ৰ ৰজা শশাংকৰ বিৰুদ্ধে মিত্ৰতা স্থাপন কৰে। যাৰ ফলস্বৰূপে তেওঁ গৌড় ৰাজ্যৰ এটা অংশ অধিকাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

হৰ্ষবৰ্ধনৰ শক্তিশালী সামৰিক অভিযানে এখন বৃহৎ সাম্ৰাজ্য গঢ় দি তুলিছিল। একমাত্ৰ চালুক্য শাসক পুলকেশি দ্বিতীয়ৰ হাততহে তেওঁ পৰাজয় বৰণ কৰিবলগীয়া হৈছিল। এই বৃহৎ সাম্ৰাজ্যখনত হৰ্ষবৰ্ধনে সামন্তবাদ ব্যৱস্থাক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি এক বিকেন্দ্ৰীকৃত শাসন ব্যৱস্থা প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। এই ব্যৱস্থাত ৰজা আছিল শাসনৰ মূল কেন্দ্ৰ, তেওঁক ৰাজকুমাৰ সকলে সহায় কৰিছিল। তেওঁ অধিকৃত অধিকাংশ প্ৰদেশই সামন্ত তন্ত্ৰৰ অধীন আছিল। প্ৰদেশবোৰত ৰাজকুমাৰ সকলক ভাইছৰয় হিচাপে নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। শাসন ব্যৱস্থা সুচাৰুৰূপে চলিবৰ বাবে মন্ত্ৰী আৰু অন্যান্য বিষয়াবৰ্গ সকলো আছিল। শাসন জনকল্যানমুখী কৰিবৰ বাবে হৰ্ষবৰ্ধনে জনসাধাৰণৰ মতামত গ্ৰহণ কৰিবলৈ এক শ্ৰেণীৰ বিষয়া নিযুক্তি দিছিল বা ভ্ৰমণৰ সময়ত তেওঁ নিজে এই পৰামৰ্শ বা মতামত গ্ৰহণ কৰিছিল।

হৰ্ষবৰ্ধন সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ প্ৰতিও আকৰ্ষিত আছিল। তেওঁ এজন শাসক হোৱাৰ উপৰিও, তিনিখন নাটক লিখিছিল— ৰত্নাৱলী, প্ৰিয়দৰ্শিকা আৰু নাগনন্দ। তেওঁৰ ৰাজ সভা সুশোভিত কৰা ভালেসংখ্যক সাহিত্যিকৰ ভিতৰত বানভট্ট, ময়ুৰ, ভাৰটিহাৰি আদি উল্লেখযোগ্য। তেওঁ নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ মুখ্য পৃষ্ঠপোষক আছিল, যি সময়ত এই বিশ্ববিদ্যালয়ত দেশী-বিদেশী মুঠ 10,000 ছাত্ৰই অধ্যয়ন কৰিছিল। তেওঁ ধৰ্মব্যৱস্থাত নিৰপেক্ষ আৰু উদাৰ নীতি গ্ৰহণ কৰিছিল। হৰ্ষবৰ্ধন জন্মগতভাৱে হিন্দু আৰু শিৱক মুখ্য দেৱতা হিচাপে উপাসনা কৰিছিল যদিও পিছৰ কালছোৱাত চীনা পৰিব্ৰাজক হউৱেন ছাং (Yran-chwang) ৰ প্ৰভাৱত বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে। ইয়ান ছাংৰ ভাৰত ভ্ৰমণৰ পিছৰ পৰাই চীনৰ লগত তেওঁ কূটনৈতিক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰে।

১৪.৭ কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰ বর্মনৰ লগত হর্ষবর্ধনৰ সম্পর্ক

হর্ষবর্ষনৰ কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰবর্মনৰ লগত এক নিবিড় সম্পর্ক স্থাপন হৈছিল। এই সম্পর্ক বন্ধুত্ব মূলকহে আছিল। কোনো সন্ধি সম্বন্ধীয় নহয়। এই বন্ধুত্বমূলক সম্পর্কই দুয়োজন শাসককে ৰাজনৈতিকভাৱে শক্তিশালী কৰিছিল। এই বন্ধুত্বৰ ফলতে খ্ৰীঃ 7 ম শতিকাত ভাস্কৰ বর্মনে উত্তৰ ভাৰতৰ ৰাজনীতিত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল।

ভাস্কৰ বর্মনে 600 খ্ৰীঃত কামৰূপৰ সিংহাসনত আৰোহন কৰিছিল আৰু সুদীর্ঘ 50 বছৰ অর্থাৎ খ্ৰীঃ 650 লৈ শাসন কৰিছিল। তেওঁ বর্ম বংশৰ এজন সুদক্ষ শক্তিশালী শাসক আছিল। তেওঁ সিংহাসন আৰোহনৰ প্ৰাকমুহূর্তত গৌড়ৰ শাসক মহাসেন গুপ্ত আৰু শশাংকৰ হাতত কামৰূপৰ পৰাজয় আৰু পুণ্ড্রবর্ধন হেৰুৱাব লগা হোৱাত কামৰূপৰ মর্যাদা অৱনমিত হৈছিল। গতিকে ভাস্কৰবর্মনে কামৰূপৰ হেৰুৱা মর্যদা পুনউদ্ধাৰৰ বাবে গৌড়ৰ বিৰুদ্ধে কূটনৈতিক অভিযান আৰম্ভ কৰিছিল।

ঠিক তেনেসময়তে কনৌজৰ ৰজা হর্ষবর্ধনৰ লগত তেওঁৰ বন্ধুত্ব গঢ় লৈ উঠে। যিহেতু শশাংক হর্ষবর্ধনৰো মূল শত্রু আছিল। ভাস্কৰে হংসবেগ (Hamsavega) ৰ জড়িয়তে হর্ষবর্ধনৰ লগত মিত্রতা কৰিবলৈ প্রস্তাৱ প্রেৰণ কৰে। সেই সময়ত হর্ষবর্ধনৰো এজন মিত্রৰ প্রয়োজন আছিল যিয়ে শশাংকৰক এসেকা দিব পাৰিব সেয়ে তেওঁ তৎকালে ভাস্কৰবর্মনৰ প্রস্তাৱ গ্রহণ কৰে। এই দুই ৰাজতন্ত্রৰ সম্মিলিত সৈন্য বাহিনী শশাংকক অতর্কিতে আক্রমণ কৰে। হর্ষবর্ধনৰ সম্বন্ধীয় ভাতৃ ভান্দি (Banadi) য়ে পশ্চিম দিশৰ পৰা গৌড় আক্রমণ কৰে। আনহাতে পূব দিশৰ পৰা আক্রমণ কৰে ভাস্কৰবর্মনে। শশাংকই সম্মিলিত বাহিনীৰ এই আক্রমণত তিষ্ঠিব নোৱাৰি উৰিষ্যালৈ পলায় যায় আৰু তাতে 619-620 খ্ৰীঃলৈ শাসন কৰে। এই অভিযানত জয়ৰ ফলস্বৰূপে গৌড় ৰাজ্য আৰু তাৰ ৰাজধানী কর্ণসুৱর্ণ ভাস্কৰ বর্মনৰ অধীনলৈ যায়। এই ঘটনাৰ স্মৃতি ৰক্ষার্থে ভাস্কৰবর্মনে বিখ্যাত 'নিধানপুৰ শিলা লিপি' খন কর্ণসুবর্ণৰ পৰা প্রকাশ কৰে। লগতে ইয়াৰ জৰিয়তে ভৃতি বর্মনে পুণ্ড্রবর্ধনত ভূমিদান দিয়া বিষয়টো নিশ্চিত কৰে।

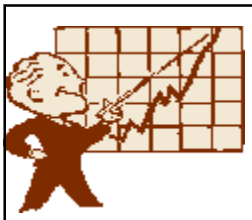


জানি থোৱা ভাল

হর্ষবর্ধনৰ লগত বন্ধুত্ব কৰিবলৈ ভাস্কৰবর্মনে তেওঁৰ ৰাষ্ট্রদূত হংসবেগক ভালেমান মূল্যবান বস্তু যেনে অভোগ (Abhoga) (বৰুণ দেৱতাৰ ছাতি), জীৱজন্তুৰ শিংৰে তৈয়াৰী অলংকাৰ, মুকুতাৰ মালা, ৰেচম কাপোৰ, আদিৰ সৈতে থানেশ্বৰলৈ মিত্রতাৰ প্রস্তাৱ দিবলৈ প্রেৰণ কৰিছিল।

ভাস্কৰবর্মনে হর্ষবর্মনৰ লগত কৰা মিত্রতাৰ বাবে কামৰূপৰ হেৰুৱা মর্যাদা পুনৰ লাভ কৰাই নহয় কামৰূপে কেতিয়াও লাভ নকৰা ৰাজনৈতিক গুৰুত্ব তথা ক্ষমতা লাভ কৰে। তাৰোপৰি ভাস্কৰবর্মন কনৌজৰ প্রয়াগত হর্ষবর্ধনে আয়োজন কৰা ধর্মসভালৈ নিমন্ত্রিত হৈছিল। এই সভাতে ভাস্কৰে চীনা পৰিব্রাজক ইউৱান ছাংক লগ পায় আৰু কামৰূপ ভ্রমণ কৰিবলৈ আহ্বান জনায়।

ইউবান ছাঙে ভাস্কৰৰ আমন্ত্রণ ৰক্ষা কৰি 642-43 খ্রীঃ ত কামৰূপলৈ আহে। চীনা পৰিব্রাজক জনে অসমত প্রায় এবছৰ কাল থাকি অসমৰ বিষয়ে এক টোকা যুগুত কৰি থৈ গৈছিল। তেওঁ ভাস্কৰ বর্মনৰ আতিথ্যত বাৰুকৈয়ে সন্তুষ্টি লাভ কৰিছিল আৰু কামৰূপ ৰাজ্যৰ শান্তি, সমৃদ্ধি দেখি অভিভূত হৈছিল।



অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলৰ প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰ দিয়ক—

প্রশ্ন নং ৭ঃ পুষ্যভূতি ৰাজবংশৰ প্রতিষ্ঠাপক শাসক কোন?

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ থানেশ্বৰত হর্ষবর্ধনে কিমান বছৰ বয়সত সিংহাসন আৰোহণ কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ কনৌজ আৰু থানেশ্বৰ ৰাজ্য দুখন কোনে একত্রিত কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ পুলকেশি ২য় কোন?

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ মুখ্য পৃষ্ঠপোষক কোন আছিল।

.....

প্রশ্ন নং ১২ঃ কেতিয়া ভাস্কৰ বর্মনে কামৰূপৰ সিংহাসন আৰোহন কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১৩ঃ ভান্দি কোন?

.....

প্রশ্ন নং ১৪ঃ গৌড়ৰ ৰাজধানী চহৰখনৰ নাম কি?

.....



১৪.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে-

- দাক্ষিণাত্যৰ বিভিন্ন ৰাজবংশবোৰৰ শাসক সকলৰ ৰাজ্যশাসন প্রণালী আৰু প্রশাসনিক গাঁঠনি প্রায় একে আছিল, মাত্র ভৌগোলিক ভাবেহে ৰাজ্যবোৰৰ মাজত পার্থক্য পৰিলক্ষিত হয়। তাত ৰাজতান্ত্রিক শাসন ব্যৱস্থাৰ লগতে জ্যেষ্ঠতাৰ ভিত্তিত সিংহাসন লাভৰ ব্যৱস্থা আছিল। প্রশাসনিক সুবিধার্থে ৰাজ্যখনক বিভিন্ন প্রশাসনিক গোটত বিভক্ত কৰা হৈছিল।

ৰজাক সহায় বা পৰামৰ্শ দিবৰ বাবে বিভিন্ন বিষয়া যেনে মহাসামন্ত, সামন্ত মন্ত্ৰী, অমত্য আদিক নিযুক্তি দিয়া হৈছিল।

- প্ৰাকমধ্যযুগত দাক্ষিণাত্যৰ সমাজত জাতি ব্যৱস্থা প্ৰচলিত আছিল। মূল চাৰিটা জাতিৰ উপৰিও অন্যান্য উপজাতি কিছুমানো সমাজত আছিল। পুৰুষতকৈ মহিলাসকলক নিম্নখাপৰ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। জনসাধাৰণৰ খাদ্য, বস্ত্ৰ, অলংকাৰ আনন্দ উল্লাসৰ প্ৰতি আগ্ৰহী আছিল।
- দাক্ষিণাত্যত সেই সময়ছোৱাত ব্যৱসায় বাণিজ্য চমকপ্ৰদভাৱে উত্থান হৈছিল। বৈদেশিক বাণিজ্য পূব আৰু পশ্চিমীয়া দেশসমূহৰ লগত সম্পন্ন কৰাৰ লগতে ভাৰতীয় উপনিবেশিক সমূহৰ লগতো সম্পাদন কৰা হৈছিল। ভৌগোলিকভাৱে সূচল অৰ্থাৎ বন্দৰ সমূহৰ জৰিয়তে বস্ত্ৰ, ধাতু, জলকীয়া, হাতীদাঁত আদি ৰপ্তানি কৰা হৈছিল।
- প্ৰাক্‌মধ্যযুগত উত্তৰ ভাৰতত পুষ্যভূতি ৰাজবংশৰ উত্থান হৈছিল। এই বংশৰ প্ৰতিষ্ঠাপক শাসক আছিল পুষ্যভূতি তেওঁৰ নামেৰে এই বংশৰ নাম পুষাভূতি বুলি জনা যায়। পুষ্যভূতি ৰজাসকলে প্ৰথমতে থানেশ্বৰ (হাডিয়ানা)ৰ পতা আৰু পিছলৈ কনৌজ (উত্তৰ প্ৰদেশ)ৰ পণ্ডা শাসন কৰিছিল। প্ৰভাকৰবৰ্ধন এই বংশৰ প্ৰথমজন উল্লেখযোগ্য শাসক। এই বংশৰ আন এজন প্ৰভাৱশালী শাসক আছিল প্ৰভাকৰবৰ্ধনৰ পুত্ৰ হৰ্ষবৰ্ধন।
- হৰ্ষবৰ্ধনে মাত্ৰ 16 বছৰ বয়সতে 606 খ্ৰীঃত থানেশ্বৰ সিংহাসনত বহে। ৰাজত্বৰ প্ৰাৰম্ভিক কালৰে পৰা তেওঁ ভালেমান সমস্যাৰ সন্মুখীন হয় যদিও সেইবোৰ তেওঁ সম্পূৰ্ণৰূপে সমাধান কৰে। তেওঁ এজন ভাল যুজাৰু আৰু শাসক আছিল। তেওঁ এখন বৃহৎ সাম্ৰজ্য শাসন কৰাৰ লগতে সাহিত্যৰো পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। তেওঁ নিজে তিনিখন নাটক লিখিছিল।
- হৰ্ষবৰ্ধনে কামৰূপ ৰজা ভাস্কৰ বৰ্মনৰ লগত বন্ধুত্বমূলক সম্বন্ধ স্থাপন কৰিছিল। উল্লেখযোগ্য যে দুয়োজন শাসকৰ ইজনে সিজনৰ বন্ধুত্বৰ বিশেষ প্ৰয়োজন আছিল। দুয়োজন শাসকৰ সন্মিলিত বাহিনীয়ে গৌড় ৰাজ্য অতৰ্কিতে আক্ৰমণ কৰি উমৈহতীয়া শত্ৰু শশাংকক পৰাস্ত কৰিছিল। এই জয়ে ভাস্কৰবৰ্মনৰ কামৰূপ ৰাজনৈতিক প্ৰতিপত্তি বৃদ্ধি কৰিছিল।



১৪.৯ অধিক জানিবলৈ

1. Chandra, Sathish(2007) *A History of Medieval India*, Orient BlackSwan, New Delhi
2. Chattopadhyaya, B.D.(1994) *The Making of Early Medieval India*, OUP
3. Maiti, Provatansu (2000): *Studies In Ancient India (Pre-Historic Age-1206 A.D.),* Sreedhar Publishers, Calcutta.



১৪.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ প্রদেশবোৰক ভুক্তি, ভুমি, মণ্ডল বা মণ্ডলম নামে জনা যায়।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ গাঁওসভাৰ সদস্যসকলক 1 বছৰলৈ নির্বাচিত কৰা হৈছিল।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ কাইকোল আৰু চেট্রিছ বোলে।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ দাক্ষিণাত্যৰ সমাগত ব্রাহ্মণসকলে সমাজত উচ্চস্থান লাভ কৰিছিল।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মহাৱলিপুৰম আৰু চালিউৰ।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ নাগৰম।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পুষ্যভুতি

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ 16 বছৰ বয়সত

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ হর্ষবর্ধনে

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বাদামিৰ চালুক্য শাসক

১১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰজা হর্ষবর্ধন

১২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ভাস্কৰবর্মনে 606 খ্রীঃত সিংহসনত বহে

১৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ হর্ষবর্ধনৰ সম্বন্ধীয় ভাতৃ

১৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ কর্ণসুবর্ণ



১৪.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ দাক্ষিণাত্যৰ শাসন ব্যৱস্থাত যুৱৰাজসকলক ৰজাই ক'ত নিযুক্তি দিছিল।

প্রশ্ন ২ঃ দাক্ষিণাত্যৰ সমাজত প্রচলিত দুটা সামাজিক ব্যাধি কি?

প্রশ্ন ৩ঃ দাক্ষিণাত্যৰ বন্দৰৰ পৰা ৰপ্তানি কৰা দুবিধ সামগ্রী কি কি?

প্রশ্ন ৪ঃ পুষ্যভুতি বংশৰ প্রথম জন উল্লেখযোগ্য শাসক কোন?

প্রশ্ন ৫ঃ হর্ষবর্ধনে গ্রহণ কৰা উপাধিটো কি?

প্রশ্ন ৬ঃ কামৰূপ ভ্রমণ কৰা চীনা পৰিব্রাজক জনৰ নাম কি?

(খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ দাক্ষিণাত্যৰ প্রশাসনিক ব্যৱস্থাত গাঁওসভাৰ কাম কি আছিল।

প্রশ্ন ২ঃ সমাজত মহিলাৰ স্থান নিৰূপণ কৰা।

প্রশ্ন ৩ঃ দাক্ষিণাত্যত সদাগৰসকলে গিল্ডসমূহ কেনেদৰে প্রস্তুত কৰিছিল আৰু ইয়াৰ কাম কি আছিল?

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৩৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ দাক্ষিণাত্যৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ আদি মধ্যযুগৰ ভাৰতৰ দাক্ষিণাত্যৰ সমাজৰ ওপৰত এটি টোকা প্রস্তুত কৰক।

প্রশ্ন ৩ঃ দাক্ষিণাত্যত পুষ্যভূতিসকলৰ উত্থানৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৪ঃ ৰজা হর্ষবর্ধনৰ সমালোচনামূলক এটি বিশ্লেষণ আগবঢ়াওক।

প্রশ্ন ৫ঃ হর্ষবর্ধন আৰু ভাস্কৰবর্মনৰ সম্পর্কৰ এটি পর্য্যালোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১৫ ঃ আদি মধ্যযুগৰ সমাজ, ধর্ম আৰু সাংস্কৃতিক বিকাশ

অধ্যায় গাঁথনি

১৫.১ উদ্দেশ্য

১৫.২ পৰিচয়

১৫.৩ জাতিৰ উদ্ভৱ

১৫.৪ মন্দিৰৰ স্থাপত্য আৰু অন্যান্য শৈলী

১৫.৪.১ নাগাৰা শৈলী

১৫.৪.২ দ্ৰাবিড় শৈলী

১৫.৪.৩ বেসাৰা শৈলী

১৫.৫ বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্ম

১৫.৫.১ শংকৰ আৰু অদ্বৈত বেদান্ত

১৫.৬ দক্ষিণ ভাৰতত ভক্তি আন্দোলন

১৫.৬.১ নয়নাৰ আৰু আলৱাৰসকল

১৫.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৫.৮ অধিক জানিবলৈ

১৫.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১৫.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

১৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- আদি মধ্যযুগৰ বিষয়ে আৰু লগতে বিভিন্ন জাতিৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- মন্দিৰৰ স্থাপত্য আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন শৈলীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্মৰ লগতে শংকৰৰ দর্শন অদ্বৈত্ব বেদান্তৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- দক্ষিণ ভাৰতৰ ভক্তি আন্দোলন বিশেষকৈ আলৱাৰ আৰু নয়নাৰ সকলৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

১৫.২ পৰিচয়

ভাৰতবর্ষৰ ইতিহাসত মধ্যযুগ বুলিলে সাধাৰণতে ষষ্ঠ শতিকা অর্থাৎ গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ পৰা অষ্টাদশ শতিকা অর্থাৎ উপনিবেশিক আধিপত্যৰ আৰম্ভণীলৈ এক দীঘলীয়া সময়ক বুজা যায়। আধুনিক কালৰ ইতিহাসবিদসকলে আলোচনাৰ সুবিধার্থে লগতে সমাজ, ৰাজনীতি আৰু সংস্কৃতিলৈ অহা পৰিৱর্তনবোৰ ভালকৈ বুজিবলৈ মধ্যযুগৰ সময়ছোৱাক আদি মধ্যযুগ আৰু পৰৱর্তী মধ্যযুগ-এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। এওঁলোকৰ মতে আদি মধ্যযুগ গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ পৰা ত্রয়োদশ শতিকাত চুলতানী আমোলৰ আৰম্ভণীলৈ বিস্তৃত হৈ আছে। আদি মধ্যযুগৰ সময়ছোৱাত পাল, প্রতিহাৰ, ৰাষ্ট্রকূট, চোল আৰু ৰাজপুতসকলেই ভাৰতবর্ষৰ ৰাজনৈতিক, আর্থ-সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক জীৱন নিয়ন্ত্রণ কৰিছিল।

ভাৰতবর্ষৰ আদি মধ্যযুগক আগতে ইতিহাসবিদসকলে 'অন্ধকাৰ অধ্যয়' যুগ বুলি গণ্য কৰিছিল। ইয়াৰ কাৰণটো হ'ল সেই সময়ছোৱাত সমগ্র ভাৰতবর্ষ বহুতো সৰু সৰু আঞ্চলিক ৰাজ্যত বিভক্ত আছিল আৰু সেইবোৰে এখনে আনখন ৰাজ্যৰ লগত যুদ্ধত ব্যস্ত আছিল। অৱশ্যে শেহতীয়া অধ্যয়নে প্রমাণ কৰিছে যে যদিও সেই সময়ছোৱাত ৰাজনৈতিকভাৱে ভাৰতবর্ষ বিভাজিত হৈ আছিল, উক্ত সময়ছোৱাতে শিল্প, সাহিত্য আৰু ভাষাৰ ক্ষেত্রত এক নতুন আৰু চহকী সাংস্কৃতিক পৰম্পৰাৰ বিকাশ ঘটিছিল। প্রকৃতার্থত ভাৰতবর্ষৰ মন্দিৰ স্থাপত্যবিদ্যা আৰু সাহিত্যৰ কেতবোৰ শ্রেষ্ঠ নিদর্শন এই সময়ছোৱাত সৃষ্টি হৈছিল।



জানি থোৱা ভাল

উত্তৰ ভাৰতত গুৰজাৰ-প্রতিহাৰ সকল, পূব ভাৰতত পালসকল আৰু দক্ষিণ ভাৰতত ৰাষ্ট্রকূটসকল প্রাৰম্ভিক বছৰবোৰত (৭৫০-১০০০) ক্ষমতালৈ আহে আৰু পিছৰ বছৰবোৰত (১০০০-১২০০) উত্তৰত ৰাজপুতসকলে আৰু দক্ষিণ ভাৰততচোল সকলে আগৰ ৰজাসকলৰ পৰা ক্ষমতা কাঢ়ি লয়।

১৫.৩ জাতিৰ উদ্ভৱ

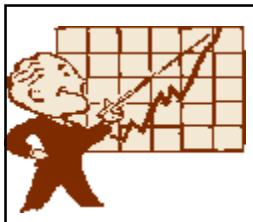
আদি মধ্যযুগৰ সময়ছোৱাক কেতবোৰ সামাজিক পৰিৱর্তন দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই সময়ছোৱাৰ এক উল্লেখনীয় দিশ হ'ল বিভিন্ন জাতিৰ সংখ্যা বৃদ্ধি বা উৎপত্তি। এই প্রক্রিয়া কেনেকৈ ঘটিছিল? ইয়াৰ অন্যতম প্রধান কাৰণ আছিল ব্রাহ্মণ সমাজত কেতবোৰ নতুন লোক গোষ্ঠীৰ অন্তর্ভুক্তি। কোৱা হয় যে ভূ-দানৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হোৱাৰ ফলত নতুন নতুন ভূমি অঞ্চল কৃষিৰ অন্তর্ভুক্ত কৰা হয় আৰু ইয়াৰ ফলত স্থানীয় জনজাতিসকলে চিকাৰ বৃত্তি বাদ দি খেতিত

ধৰে। এনেদৰে তেওঁলোক কৃষকলৈ পৰিৱর্তন হয় আৰু শূদ্র হিচাপে জনসমাজত মিলি যায়। ভূ-দানৰ ফলস্বৰূপে ব্রাহ্মণসকলে ভিতৰুৱা অঞ্চলবোৰত ব্রাহ্মণ্য সামাজিক মূল্যবোধ প্রচলন তথা জাপি দিয়াৰ বাবে বিভিন্ন ঠাইত ঘূৰি ফুৰাৰ লগতে প্রবজনো কৰে। ভূ-দানে কায়স্থ শ্রেণীৰ সংখ্যা বৃদ্ধিতো অৰিহণা যোগায়। কায়স্থসকল সাধাৰণতে টোকা প্রস্তুতকাৰী আছিল আৰু ভূ-দানৰ নথি-পত্রৰ খচৰা প্রস্তুত আৰু লিখাৰ ক্ষেত্রত বিশেষ পাৰদর্শী আছিল। স্বাভাৰিকতে ভূ-দানৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হোৱাৰ লগে লগে তেওঁলোকৰো গুৰুত্ব বৃদ্ধি পায় আৰু এক নির্দিষ্ট জাতি হিচাপে গঢ় লৈ উঠে।

জাতি ব্যৱস্থাই আদি মধ্যযুগৰ প্রাৰম্ভিক সময়ছোৱাত সমাজৰ মূল ভেটি আছিল কিন্তু পাছলৈ ক্ষত্রিয় আৰু ব্রাহ্মণসকলক অধিক অগ্রাধিকাৰ দিয়া হ'ল আৰু শূদ্র আৰু অন্যান্য নিম্ন জাতিৰ ওপৰত বহু সামাজিক আৰু ধর্মীয় বাধা-নিষেধ আৰোপ কৰা হয়। বহুতো উপ-জাতি যেনে- কমাৰ, তাঁতী, সোণাৰী, সংগীতজ্ঞ, নাপিত, বাঢ়ৈ, মুচী ইত্যাদিৰ সৃষ্টি হৈছিল। তেওঁলোকক পৰৱর্তী সময়ত একোটা জাতি বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। উল্লেখনীয় যে স্মৃতিৰ লেখকসকলে হস্তশিল্পক নিম্ন শ্রেণীৰ বৃত্তি বুলি গণ্য কৰিছিল। এনেদৰে বহুতো শ্রমিক লগতে জনজাতি যেনে ভিল্চ সকলক অস্পৃশ্য বুলি শ্রেণীভুক্ত কৰা হৈছিল।

এই সময়ছোৱাৰ আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল ৰাজপুত নামৰ এক নতুন শ্রেণীৰ উত্থান যেনে- পৰমাৰ, প্রতিহাৰ, চন্দাৰ, চহমান ইত্যাদি। বহুতো ইতিহাসবিদে বিশ্বাস কৰে যে তেওঁলোক বিভিন্ন বিদেশী আক্রমণকাৰী যেনে শক, হুণ, কুষাণ আদিৰ বংশধৰ যিয়ে বিভিন্ন সময়ত উত্তৰ-পশ্চিম দিশেৰে ভাৰতলৈ আহিছিল। এই লোকসকলে ক্রমান্বয়ে ৰাজস্থান অঞ্চলত বসতি স্থাপন কৰে আৰু ভাৰতীয় সমাজৰ লগত মিলি যায় আৰু এক যুঁজাৰু শ্রেণী হিচাপে আত্মপ্রকাশ কৰে। বহুতে অৱশ্যে তেওঁলোকক ক্ষত্রিয় গোষ্ঠীৰ লোক বুলি ক'ব খোজে। কিন্তু আজিকালি বহুতো পণ্ডিতে ৰাজস্থানত ৰাজপুত শ্রেণীৰ উত্থান আৰু কৃষি কার্যৰ প্রসাৰৰ মাজত এক সংযোগ স্থাপন কৰিব বিচাৰে। ইতিমধ্যে ভূ-দানৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পোৱাত কৃষি পামৰ পৰিমাণো বৃদ্ধি পাইছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে বহুতো স্থানীয় মুখীয়াই যথেষ্ট পৰিমাণৰ আর্থিক আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ অধিকাৰী হৈ স্বাধীনভাৱে নিজৰ কতৃত্ব স্থাপন কৰিবলৈ সক্ষম হয়। সাধাৰণ প্রজাৰ দৃষ্টিত তেওঁৰ এই নতুন কতৃত্বৰ ন্যায্যতা আৰু যথার্থতা প্রমাণ কৰিবলৈ গংগা আৰু অন্যান্য অঞ্চলৰ ব্রাহ্মণসকলক আমন্ত্রণ কৰি ৰাজকীয় নীতি নিয়ম আৰু উৎসৱ আদি পালন কৰিছিল আৰু ইয়াৰ বিনিময়ত তেওঁলোকক মাটি আৰু অন্যান্য উপহাৰ যেনে দক্ষিণা দিয়া হৈছিল। এই সময়ছোৱাত হিন্দু ধর্মই অতি ক্ষিপ্রতাৰে প্রসাৰ লাভ কৰিছিল। বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্মৰ বহুতো লোকক হিন্দু ধর্মৰ অন্তর্ভুক্ত হোৱাৰ উপৰিও বহুতো খিলঞ্জীয়া জনজাতি তথা বিদেশী লোকেও হিন্দু ধর্ম গ্রহণ কৰে। নৱগঠিত এই অংশটোৱে কেতবোৰ নতুন জাতি আৰু উপ-জাতিৰ গঠন কৰে আৰু প্রায়ে নিজস্ব আচাৰ, বিবাহৰ ৰীতি-নীতি

আনকি জনজাতি সকলে নিজৰ জনজাতীয় দেৱ-দেৱীৰো পূজা অর্চনা অব্যাহত ৰাখে। এনেদৰে ধর্ম আৰু সমাজ ক্রমান্বয়ে অধিক জটিল হৈ পৰে।



অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

তলৰ প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ লিখক।

প্রশ্ন নং ১ঃ কায়স্থ সকল কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ ৰাজপুতসকলৰ উত্থানৰ মূল কাৰণ কি আছিল?

.....

১৫.৪ মন্দিৰৰ স্থাপত্য আৰু অন্যান্য শৈলী

আদি মধ্যযুগত সর্বাধিক ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰিছিল মন্দিৰ নির্মাণ কার্যই। মন্দিৰবোৰে পৃষ্ঠপোষক ৰজাজনৰ গৌৰৱৰ প্রতীক হিচাপে কাম কৰিছিল। মন্দিৰটো যিমানে ডাঙৰ, সিমানে সি ৰজাৰ শক্তি প্রদর্শন কৰিছিল। বৃহৎ বৃহৎ মন্দিৰ নির্মাণ কৰিবলৈ আৰু সেইবোৰ চোৱাচিতা কৰিবলৈ বৃহৎ পৰিমাণৰ অর্থ আৰু মানৱ সম্পদৰ প্রয়োজন হৈছিল। এয়া সম্ভৱ হৈছিল যদিহে সংশ্লিষ্ট ৰজাজন সম্পদশালী আৰু শক্তিশালী হয়। এই সময়ছোৱাত বিকশিত হোৱা তিনি প্রকাৰৰ মন্দিৰ স্থপতিবিদ্যা আছিল- নাগাৰ, দ্রাবিড় আৰু বসেৰা শৈলী।

১৫.৪.১ নাগাৰ শৈলী

এই শৈলীৰ প্রধান বৈশিষ্ট্য আছিল বৃহৎ স্তম্ভ যাক শিখৰ বুলি কোৱা হৈছিল। স্থাপত্যৰ বিস্ময়ে নাগাৰা শৈলীত সাধাৰণতে বৈশিষ্ট্য প্রদান কৰে (স্থাপত্যৰ বিস্ময় বুলি গণ্য কৰা হয়), য'ত শিল্পী সকলৰ শিল্পীসত্বাৰ প্রকাশ ঘটে। উত্তৰ ভাৰতৰ মন্দিৰবোৰৰ এক অধ্যয়নত দুটা প্রধান বৈশিষ্ট্য উন্মোচিত হৈছে ইয়াৰ পৰিকল্পনা আৰু উচ্চতাৰ ক্ষেত্রত। পৰিকল্পনাৰ ক্ষেত্রত, মন্দিৰবোৰ চতুর্ভজাকৃতিৰ আছিল আৰু ই ক্রমান্বয়ে কেন্দ্রৰ ফালে বৃত্তাকাৰ ৰূপত নির্মিত আছিল। উচ্চতাৰ ক্ষেত্রত ই দেখিবলৈ স্তম্ভৰ লেখীয়া আৰু ক্রমান্বয়ে ভিতৰফালে ঢাল খোৱা আছিল। পৰিকল্পনা অনুসৰি সকলো উচ্চ অংশ শিখৰৰ দিশলৈ উঠা। এনেদৰে উচ্চতাৰ ক্ষেত্রত লম্বীয় দিশটোত যথেষ্ট গুৰুত্ব দিয়া গৈছিল। এনে শৈলীত নির্মিত মন্দিৰবোৰ উত্তৰ ভাৰতত এক ব্যাপক অঞ্চলজুৰি সিঁচৰতি হৈ আছে, বিশেষকৈ মধ্য ভাৰতৰ গুজৰাট, ৰাজস্থান আৰু উৰিষ্যা। অৱশ্যে নাগাৰা শৈলীতো কেতবোৰ আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। ভাৰতবর্ষৰ এক বিস্তৃত অঞ্চলত সিঁচৰতি হৈ থকা নাগাৰ শৈলীয়ে স্থানভেদে ইয়াৰ

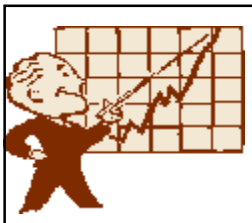
বিকাশ আৰু প্ৰসাৰৰ লগে লগে বিভিন্ন ৰূপ আৰু প্ৰকাৰ প্ৰদৰ্শন কৰি আহিছে। এনে শৈলীৰ কেতবোৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ হ'ল ভুৱনেশ্বৰৰ লিংগৰাজ মন্দিৰ, কোনাৰ্কৰ সূৰ্য মন্দিৰ আৰু খাজুৰাহোত চন্দেলা ৰজাই সজোৱা কান্দাৰীয় মহাদেৱ মন্দিৰ।

১৫.৪.২ দ্ৰাবিড় শৈলী

এনে শৈলীৰ স্থাপত্য দক্ষিণ ভাৰতত দেখিবলৈ পোৱা যায়। ই গৌৰৱৰ চৰম শিখৰত উঠে চোল ৰজাসকলৰ অধীনত। এনে শৈলীৰ কেতবোৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য হ'ল— গৰ্ভগৃহ, বিমান, মন্দপ আৰু গোপুৰম। গৰ্ভগৃহ হ'ল মন্দিৰৰ একেবাৰে ভিতৰৰ পবিত্ৰস্থান য'ত মন্দিৰটো উৎসৰ্গা কৰা মুখ্য দেৱ বা দেৱীৰ অধিস্থিত কৰা হয়। মন্দিৰটো পাঁচৰ পৰা সাত মহলীয়া আছিল আৰু ইয়াৰ এক বিশেষ শৈলী আছিল যাক বিমান বুলি জনা গৈছিল। মন্দপ আছিল বিভিন্ন বক্ৰাকৃতিৰ খুটাৰে আৱৰা সমতলীয়ে মুধচেৰে এটা গৃহ যিটো সাধাৰণতে গৰ্ভগৃহৰ সন্মুখত আছিল। ই প্ৰেক্ষাগৃহৰ দৰে ব্যৱহৃত হৈছিল আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ উৎসৱ পাৰ্ৱণৰ বাবে লগতে ঈশ্বৰক উপাসনা কৰা দেৱদাসীসকলৰ নৃত্যৰ কাৰণেও ব্যৱহৃত হৈছিল। গোপুৰম আছিল এক বৃহৎ দ্বাৰ যাৰ লগত মন্দিৰক আবৃত কৰি ৰখা ওখ দেৱাল সংলগ্ন হৈ আছিল। সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে বিমান ওখ হৈ গৈ থাকিল আৰু সন্মুখৰ চোতালৰ সংখ্যা দুইৰ পৰা তিনিলৈ বৃদ্ধি পালে, লগতে গোপুৰামৰ আকৃতিও বৃদ্ধি হ'ল। মন্দিৰবোৰে সাধাৰণতে কৰমুক্ত ভূমি লাভ কৰিছিল। কিছুমান মন্দিৰ ইমান সম্পদশালী হৈছিল যে তেওঁলোকে বিভিন্ন ব্যৱসায় কৰিছিল, টকা ধাৰ দিছিল আৰু ব্যৱসায়িক অনুষ্ঠানতো অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। দ্ৰাবিড় শৈলী এক উদাহৰণ হ'ল কাঞ্চিপুৰমৰ কৈলাসানাথ মন্দিৰ। আন এক উদাহৰণ হ'ল চোল সম্ৰাট প্ৰথম ৰাজাৰাজাই সজোৱা টোঞ্জোৰৰ বৃহদেশ্বৰ মন্দিৰ।

১৫.৪.৩ বসেৰা শৈলী

বসেৰা শৈলী এক মিশ্ৰিত শৈলী। এনে শৈলীৰ মন্দিৰ সাধাৰণতে চালুক্য ৰজাসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল আৰু ইয়াক দেখিবলৈ পোৱা যায় বাদামীৰ (কৰ্ণাটক) ওচৰৰ পাত্তাদকলত। এই সময়খিনিতে ভাস্কৰ্য শিল্পৰো যথেষ্ট বিকাশ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই ক্ষেত্ৰত চোল শিল্পীসকলৰ এক উল্লেখনীয় অৱদান হ'ল নটৰাজৰ ব্ৰঞ্জৰ মূৰ্তি । এই মূৰ্তিবোৰে শিৱক এক মহাজাগতিক ৰূপত প্ৰতিফলিত কৰে আৰু গঠন আৰু ভাৰসামত্যাৰ ক্ষেত্ৰত ই তুলনাবিহীন।



অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

তলৰ প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ লিখা

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ আদি মধ্যযুগৰ মন্দিৰ স্থপতিৰ মূল শৈলীবোৰ কি আছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ কোনখন ৰাজ্যত লিংগৰাজ মন্দিৰটো অৱস্থিত?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ বিখ্যাত বৃহদেশ্বৰ মন্দিৰটো কোনে সজাইছিল?

.....

১৫.৫ বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্ম

আদি মধ্যযুগৰ এই সময়ছোৱা হিন্দু ধর্ম উত্থান আৰু প্ৰসাৰ হোৱাৰ বিপৰীতে বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্মৰ প্ৰভাৱ ক্ৰমান্বয়ে কমি আহিছিল। বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্মৰ মূল নীতিবোৰ বৌদ্ধিক ক্ষেত্ৰত প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হৈছিল। তাৰোপৰি বহুতো বৌদ্ধ আৰু জৈন ভিক্ষু নির্যাতনৰো বলি হৈছিল। তেওঁলোকৰ মন্দিৰবোৰ দখল কৰা হৈছিল। পুৰীত অৱস্থিত মন্দিৰটো এসময়ত বৌদ্ধ মন্দিৰ আছিল আৰু কুটুৰ চৌহদৰ বিষ্ণু মন্দিৰটো জৈন মন্দিৰ আছিল। এই সময়ছোৱাত বৌদ্ধ ধর্ম পূব ভাৰতত সীমাবদ্ধ হৈ ৰৈছিল আৰু ইয়াৰ মূল পৃষ্ঠপোষক আছিল পাল শাসকসকল। সেয়ে পালসকলৰ পতন বৌদ্ধ ধর্মৰ বাবে এক ডাঙৰ ক্ষতি আছিল।

সর্বতোপৰি, উল্লেখনীয় কথাটো আছিল বৌদ্ধ ধর্মৰ আভ্যন্তৰীণ বিকাশ। প্ৰকৃতার্থত বুদ্ধই এক বাস্তৱিক দর্শনৰ পোষকতা কৰিছিল য'ত গুৰুৰ ভূমিকা নূন্যতম আছিল। খ্ৰীষ্টাব্দৰ আৰম্ভণিৰ দশক কেইটাত মহাযান পন্থীসকলৰ উত্থানৰ পিছত বুদ্ধক এজন ভগৱানৰ ৰূপত পূজা কৰিবলৈ লোৱা হৈছিল আৰু এই সময়ছোৱাত এনে পূজাই আৰু অধিক ব্যাপকতা লাভ কৰে। এক বিশ্বাসে গা কৰি উঠিছিল যে এজন লোকে মন্ত্ৰ পাঠ কৰি আৰু অন্যান্য বহুতো তান্ত্ৰিক কাৰুকার্যৰ জৰিয়তে মনে বিচৰা বস্তু পাব পাৰে। তেওঁলোকে হয়তো বিশ্বাস কৰিছিল যে এনে পূজা পাঠৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে অতি-প্ৰাকৃতিক শক্তি লাভ কৰিব পাৰে যেনে— আকাশত উৰা, অদৃশ্য হোৱা ইত্যাদি। এনেদৰে মানুহে সদায় প্ৰকৃতিৰ ওপৰত নিজৰ নিয়ন্ত্ৰণ বজায় ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰি আহিছে। বহুতো হিন্দু যোগীয়ে এনে কার্যবোৰ কৰিছিল আৰু তাৰ ভিতৰত প্ৰখ্যাত আছিল গোৰখনাথ। তেওঁৰ অনুগামীসকলক নাথপন্থী বোলা হৈছিল আৰু এসময়ত তেওঁলোক সমগ্ৰ ভাৰতবর্ষতে জনাজাত আছিল। এনে যোগীৰ বহুতেই নীচ জাতিৰ লোক আছিল। তেওঁলোকে জাতি ব্যৱস্থা তথা ব্ৰাহ্মণসকলে লাভ কৰা সুবিধাবোৰক সমালোচনা

কৰিছিল। তেওঁলোকে গ্ৰহণ কৰা পথক তন্ত্ৰ বোলা হৈছিল আৰু জাতি-বর্ণ নির্বিশেষে সকলোৰে বাবে মুকলি আছিল। এনেদৰে বৌদ্ধ ধর্মৰ বহুত পতন ঘটা নাছিল, ই এনে এটা ৰূপ লৈছিল যে ইয়াক হিন্দু ধর্মৰ পৰা পৃথক কৰি বুজাটো কঠিন হৈ পৰিছিল।

জৈন ধর্ম জনপ্ৰিয় হৈ আছিল বিশেষকৈ ব্যৱসায়ী লোকসকলৰ মাজত। গুজৰাটৰ চালুক্য ৰজাসকলে জৈন ধর্মৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। এই সময়খিনিতে কিছুমান প্ৰখ্যাত জৈন মন্দিৰ নির্মাণ কৰা হৈছিল যেনে মাউণ্ট আবুৰ দিলৱাৰা মন্দিৰ। মালৱাৰ পৰমাৰ ৰজাসকলে জৈন সন্যাসীসকলৰ বহুতো মূর্তি বনাইছিল আৰু মহাবীৰক ভগৱান হিচাপে পূজা কৰিবলৈ লৈছিল। জাকমকীয়াকৈ নির্মাণ কৰা জৈনালয় সমূহ বিভিন্ন স্থানত নির্মাণ কৰা হৈছিল যিবোৰে ভ্ৰমণকাৰীসকলৰ বাবে বিশ্ৰামস্থলী হিচাপে কাম কৰিছিল। দক্ষিণ ভাৰতত জৈন ধর্মই নৱম আৰু দশম শতিকাত জনপ্ৰিয়তাৰ শিখৰত আৰোহণ কৰিছিল। কর্ণাটকৰ গংগা শাসক সকল ইয়াৰ মূল পৃষ্ঠপোষক আছিল। এই সময়ছোৱাত বহুতো জৈন বাসাদি আৰু মহাস্তম্ভ বিভিন্ন স্থানত নির্মাণ কৰা হৈছিল। শ্ৰৱণ বালগোলাৰ প্ৰকাণ্ড মূর্তিটো এই সময়ছোৱাত নির্মিত। ইয়াক গ্ৰেনাইট শিলৰপৰা কাটি উলিওৱা হৈছিল আৰু ই প্ৰায় ১৮ মিটাৰ ওখ। ই কঠোৰ তপস্যাত নিমগ্ন এগৰাকী সন্যাসীক দেখুৱাইছিল যিয়ে তেওঁৰ ভৰিত সাপে মেৰিয়াই ধৰা আৰু দেহত উইহাঁফলো গজাৰ বিষয়ে অমনোযোগী আছিল।

জৈনধর্মৰ চাৰিটা মূল শিক্ষাই (শিক্ষা, আহাৰ, ঔষধ আৰু আশ্ৰয়) ইয়াক মানুহৰ মাজত জনপ্ৰিয় হোৱাত সহায় কৰিছিল। সময়ৰ লগে লগে জৈনধর্মত বাঢ়ি অহা কঠোৰ নীতি নিয়ম আৰু ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা নোহোৱা হোৱাত ইয়াৰ পতন ঘটে।



জানি থোৱা ভাল

বাসাদি মানে হ'ল মন্দিৰ আৰু মহাস্তম্ভ মানে হ'ল খুটা

১৫.৫.১ শংকৰ আৰু অদ্বৈত বেদান্ত

বৌদ্ধিক দিশত জৈন আৰু বৌদ্ধ ধর্মই কঠিন প্ৰত্যাহ্বানৰ সম্মুখীন হৈছিল শংকৰৰ পৰা যিয়ে হিন্দু দর্শনক এটা নতুন ৰূপ দিছিল। শংকৰৰ জন্ম হৈছিল কেৰেলাত সম্ভৱত নৱম শতিকাত। তেওঁৰ জন্মক লৈ বহুতো কিংবদন্তীৰ সৃষ্টি হৈছে। জৈনসকলৰ দ্বাৰা নিপীড়নৰ বলি হোৱাৰ পিছত তেওঁ উত্তৰ ভাৰতত এক সফল বিজয়ী ভ্ৰমণ কৰে আৰু বহু ঠাইত তেওঁৰ বিৰোধী সকলক তর্কযুদ্ধত পৰাজিত কৰে। তেওঁৰ এই ধর্ম

বিজয়ৰ পিছত তেওঁক মাদুৰাই ৰজাই উষ্ম আদৰণি জনায় আৰু ৰাজসভাৰ পৰা জৈন পণ্ডিতসকলক বিদায় দিয়ে। বাৰাণসীত তেওঁ তেওঁৰ শ্রেষ্ঠ কৃতি ব্রাহ্মসূত্রসমূহৰ খতিয়ান ৰচনা কৰে। ইয়াৰোপৰি ভাৰতৰ চাৰিটা কেন্দ্রত তেওঁ চাৰিটা মঠ নির্মাণ কৰে। সেই কেইটা হ'ল ক্রমে— বদ্রিনাথ (হিমালয়), দ্বাৰকা (গুজৰাট), পুৰী (উৰিষ্যা) আৰু শ্রীংগেৰীত (কর্ণাটক)।

ভাৰতবর্ষত মূলত ছয়টা পৰম্পৰাগত দর্শন ব্যৱস্থা আছিল। ইয়াৰ ভিতৰত বেদান্ত (বেদৰ অন্তত) আছিল নিঃসন্দেহে সবাতোকৈ প্রভাৱশালী যাক প্রায়ে ভাৰতীয় দর্শনৰ মূল সাৰ বুলি গণ্য কৰা হয়। শংকৰাচার্যই ইয়াৰ মূল নীতি একেশ্বৰবাদৰ (কেৱল অদ্বৈত বা সম্পূর্ণ অনা-দ্বৈতবাদ) ওপৰত জোৰ দি বেদান্ত দর্শনক নতুনকৈ বিশ্লেষণ কৰি পদ্ধতিগত ৰূপ দিয়ে। শংকৰৰ দর্শনক অদ্বৈতবাদ বা অনা-দ্বৈতবাদৰ নীতি বুলি কোৱা হয়। তেওঁৰ মতে ঈশ্বৰ আৰু সৃষ্ট বিশ্ব একেখনেই— পার্থক্যবোৰ দৃশ্যমানহে, সঁচা নহয় আৰু ই আহে অজ্ঞতাৰ পৰা। মোক্ষ প্রাপ্তিৰ মূল পথ হ'ল ঈশ্বৰৰ ওচৰত সমর্পণ কৰা, যি শক্তিশালী হয় জ্ঞানৰ পৰা আৰু সেই জ্ঞান হ'ল যে ঈশ্বৰ, ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা সৃষ্ট সকলো জীৱ এটা আৰু একেই। এই দর্শনকে বেদান্ত দর্শন বুলি কোৱা হয়। এনেদৰে শংকৰে বেদক সঁচা জ্ঞানৰ মূল হিচাপে উর্ধত ৰাখিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে জীৱৰ প্রত্যেকটো আত্মা পুনর্জন্মৰ বান্ধোনেৰে বান্ধ খাই আছে কাৰণ বিশ্বাস কৰা হয় যে বিশ্বখন সঁচা যদিও প্রকৃততে ই এক ভ্রমহে (মায়া)।



অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

তলৰ প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ লিখক ঃ

প্রশ্ন নং ৬ঃ কেতিয়াৰ পৰা বুদ্ধক ঈশ্বৰ হিচাপে উপাসনা কৰিবলৈ লোৱা হৈছিল

.....

প্রশ্ন নং ৭ঃ নাথ-পন্থীসকল কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ জৈনালয় কি?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ শংকৰৰ দর্শনৰ নাম লিখা?

.....

১৫.৬ দক্ষিণ ভাৰতত ভক্তি আন্দোলন

ভক্তি আন্দোলন আৰম্ভ হৈছিল ষষ্ঠ শতিকাত তামিলনাড়ুত বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্মৰ বর্ধিত প্রভাৱৰ প্রতিক্রিয়া হিচাপে। এই আন্দোলন পিছলৈ দক্ষিণ ভাৰতৰ বিভিন্ন অংশলৈ সিঁচৰতি হয় আৰু অৱশেষত ই উত্তৰ ভাৰতলৈ বিয়পি পৰে আৰু হিন্দু ধর্মক এক নতুন দিশ দিয়ে। ধর্মীয় ধাৰণা হিচাপে ভক্তি আন্দোলনে মোক্ষ প্রাপ্তিৰ বাবে নিজে মনতে গঢ় দি লোৱা সর্বশক্তিমান ভগৱানৰ ওচৰত আত্মসমর্পন কৰাটো বুজায়। ভাগৱত পুৰাণত ভক্তিক জীৱনৰ সর্বোচ্চ সীমনা বুলি কোৱা হৈছিল।

ভক্তি আন্দোলনে প্রচলিত পূজা-অর্চনা পদ্ধতিৰ বিৰুদ্ধে প্রতিবাদ কৰিছিল আৰু মন আৰু হৃদয়ৰ বিশুদ্ধতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। দক্ষিণ আৰু উত্তৰ ভাৰতে সকলোতে সন্যাসীসকলে ভক্তিৰ বাবে জ্ঞানক এক আৱশ্যকীয় অংগ বুলি বিবেচনা কৰিছে। ভক্তি আন্দোলনত গুৰুৰ পৰা জ্ঞান লাভৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। ভক্তি আন্দোলন আছিল এক সমতাবাদী আন্দোলন। এই আন্দোলনৰ গুৰু সকলে সাধাৰণ মানুহৰ সহজ-সৰল ভাষাত ধর্মৰ বাণী প্রচাৰ কৰিছিল, ফলস্বৰূপে হিন্দী, মাৰাঠী, গুজৰাটী আদি আঞ্চলিক ভাষাৰ বিকাশ হৈছিল। ভক্তি আন্দোলনে ভাৰতৰ ভূ-ভাগত যথেষ্ট প্রভাৱ পেলাইছিল আৰু বহু শতিকাজুৰি এই আন্দোলন চলি আছিল।

শংকৰাচার্যৰ আগমনৰ জৰিয়তে এই আন্দোলনৰ সূচনা হয় কিন্তু পৰৱর্তী সময়ত বহু সমাজ-ধর্মীয় সংস্কাৰকে বিভিন্ন মতত এই আন্দোলনৰ প্রসাৰ কৰে। ৰামানন্দ, কবিৰ, গুৰু নানক, চৈতন্য, মীৰা বাই, বল্লভাচার্য, সুৰদাস, তুলসীদাস আৰু দাদু আদি আছিল ভক্তি আন্দোলনৰ মূল প্রচাৰক। ৰামানুজৰ ভক্ত ৰামানন্দই উত্তৰ ভাৰতত ভক্তি আন্দোলনৰ সূচনা কৰিছিল। অসমত এই আন্দোলনৰ গুৰি ধৰিছিল মহাপুৰুষ শ্রীমন্ত শংকৰদেৱে।

১৫.৬.১ নয়নাৰ আৰু আলৱাৰসকল

দক্ষিণ ভাৰতত ভক্তি আন্দোলনে গা কৰি উঠিছিল ইয়াৰ সুসংজ্ঞাবদ্ধ শাখা যেনে শৈৱবাদ (Saivism) আৰু বৈষ্ণবাদৰ (Vaisnavism) জৰিয়তে। শিৱৰ উপাসকসকলক নয়নাৰ আৰু বিষ্ণুৰ উপাসকসকলক আলবাৰ বুলি জনা যায়। নয়নাৰ সকল ৬৩ জন সন্যাসীৰ এটা গোট আছিল। প্রথম অৱস্থাত নয়নাৰ সকলৰ তালিকা প্রস্তুত কৰিছিল সুন্দৰৰে (সুন্দৰমূর্তি)। তেওঁ তেওঁৰ কবিতা তিৰোথোন্দা থোগাইত (Tiruthonda Thogai) এঘাৰটা শ্লোকত কাৰাক্কাইল আম্মায়াৰলৈকে নয়নাৰ কবি সকলৰ নাম উল্লেখ কৰিছে আৰু নিজকে সেৱকৰ সেৱক বুলি উল্লেখ কৰিছে।

নয়নাৰ সকল বিভিন্ন জাতি জনগোষ্ঠীৰ লোক আছিল যেনে চন্নৰ, ভেল্লাচ, ব্ৰাহ্মণ, অভিজাত লোক ইত্যাদি। ৰচ গৰাকী বৈষ্ণৱ সন্যাসী সহিতে তেওঁলোকক তামিলনাড়ুৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সন্যাসী বুলি গণ্য কৰা হয়।

আলৱাৰসকলৰ কিছু আৰু বিষ্ণুৰ অৱতাৰসমূহক লৈ ৰচনা ভক্তি ৰস নিগৰিত ৰচনাসমূহে আদি মধ্য যুগৰ তামিলনাড়ুত ভক্তি আন্দোলনৰ পুনৰুত্থানত সহায় কৰিছিল। তেওঁলোকৰ কবিতাৰ সংকলনক দিব্য প্ৰৱন্ধম বুলি জনা যায়। আলৱাৰসকলৰ পৰা সিঁচৰতি হোৱা ভক্তি সাহিত্যসমূহে এক সংস্কৃতিৰ প্ৰতিষ্ঠা আৰু ই বৰ্তি থকাত অৱদান দিছিল যি নীতি নিয়মেৰে পৰিপূৰ্ণ বৈদক ধৰ্ম পৰা পৃথক আছিল আৰু মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ বাবে ঈশ্বৰৰ উপাসনাতে গুৰুত্ব দিছিল। ইয়াৰোপৰি তেওঁলোকে তামিল ধৰ্মীয় জনজীৱনক সংস্কৃতৰ জ্ঞানৰ পৰা পৃথককৈ চাব বিচাৰিছিল।

এই নয়নাৰ আৰু আলৱাৰ সন্যাসীসকলে (মুনা সকলে) গোড়ামী বৰ্জন কৰিছিল। তেওঁলোকৰ প্ৰচেষ্টাতে ভক্তি কবিতা আৰু বাণীবোৰ ভাৰতত প্ৰচাৰ হৈছিল। তেওঁলোকে ধৰ্মক এক আনুষ্ঠানিক উপাসনা কাৰ্য হিচাপে গণ্য কৰা নাছিল, তাৰ বিপৰীতে তেওঁলোকৰ বাবে ধৰ্ম আছিল ঈশ্বৰ আৰু উপাসকৰ মাজত এক প্ৰেমৰ বান্ধোন। তেওঁলোকৰ উপাসনাৰ মূল দেৱতা আছিল শিৱ আৰু বিষ্ণু। লিখা-মেলা আৰু কথা কোৱাৰ বাবে তেওঁলোকে তামিল আৰু তেলেগু ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এই সন্যাসীসকলে তেওঁলোকৰ প্ৰেম আৰু ঈশ্বৰৰ বাণী লৈ এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ ঘূৰি ফুৰিছিল। তেওঁলোকৰ কিছুমান নিম্ন শ্ৰেণীৰ লোক আছিল আৰু তেওঁলোকৰ মাজত অন্ততঃ এজন ব্ৰাহ্মণ আছিল। তেওঁলোকৰ মাজত আন্দাল নামৰ এগৰাকী মহিলা সন্যাসিনীও আছিল। মুঠ বাৰ গৰাকী আলৱাৰ সন্তৰ মাজত আন্দাল একমাত্ৰ মহিলা আছিল। সমসাময়িক ৬৩ গৰাকী শৈৱ নয়নাৰ সন্তকলৈ তেওঁলোক তামিলনাড়ুৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ সন্ত আছিল। তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেকেই জাতি ব্যৱস্থাৰ উচ্চ নীচ ধাৰণাক অস্বীকাৰ কৰিছিল। তেওঁলোকে দেখুওৱা ভক্তিৰ পথ জাতি-বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলোৰে বাবে মুকলি আছিল। ভক্তি আন্দোলনে কেৱল হিন্দু, বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ বহু লোককে আকৰ্ষিত কৰা নাছিল, বহু জনজাতীয় লোকো ইয়াৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ



তলৰ প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ লিখা

প্ৰশ্ন নং ১০ঃ ভক্তি আন্দোলনেৰ সুসংজ্ঞাবদ্ধ শাখা দুটা কি আছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ১১ঃ আন্দাল কোন আছিল?

.....



১৫.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে-

- ৰাজনৈতিকভাৱে ৭৫০ পৰা ১২০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ সময়ছোৱাক আদি মধ্যযুগ বুলি কোৱা হয় যিখিনি সময়ত বহুতো প্ৰাদেশিক ৰাজ্যৰ উত্থান হৈছিল। এই সময়ছোৱাত সামাজিক, ধৰ্মীয় তথা সাংস্কৃতিক কাৰ্যৰ বাবে উল্লেখনীয় আছিল।
- আদি মধ্যযুগৰ সময়ছোৱাত বহুতো সামাজিক পৰিৱৰ্তন দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল। এই সময়ছোৱাৰ এক উল্লেখনীয় সামাজিক পৰিৱৰ্তন আছিল বহুতো নতুন জাতিৰ উদ্ভৱ বা বৃদ্ধি।
- এই যুগটো আছিল ব্যাপক সাংস্কৃতিক বিকাশৰ যুগ। নাগাৰ, দ্ৰাবিড় আৰু বসেৰা শৈলীৰ স্থাপত্যকলাৰ এই সময়তে বিকশিত হৈছিল।
- বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মই বৌদ্ধিক স্তৰত শংকৰৰ পৰা প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হৈছিল।
- দক্ষিণ ভাৰতত ভক্তি আন্দোলনৰ বীজ সিঁচিছিল নয়নাৰ আৰু আলৰাৰ সকলে।



১৫.৮ অধিক জানিবলৈ

১) Chandra, Satish (1990) *Medieval India*, NCERT, New Delhi.

২) Chattopadhyaya, Brajadulal (2012). *The Making of Early Medieval India,* Second edition, Oxford Press, New Delhi.

৩) Singh, Upinder (2008). *A History of Ancient and Early Medieval India : From the Stone Age to the 12th Century*, Pearson Education India.

৪) Singh, Vipul (2009). I*nterpreting Medieval India: Early medieval, Delhi Sultanate, and regions* (circa 750-1550), Macmillan.

৫) Thapar, Romila (2002), *History of Early India, from the origins to AD 1300*, Penguin Books, New Delhi.



১৫.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ কায়স্থসকল সাধাৰণতে লেখক আছিল আৰু ভূমিৰ নথি খচৰা প্ৰস্তুত কৰা আৰু লিখাত পাৰদৰ্শী আছিল।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰাজস্থান কৃষিকাৰ্যৰ সম্প্ৰসাৰণ।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ এই সময়ছোৱাৰ তিনি প্ৰকাৰৰ মন্দিৰ স্থাপত্য হ'ল নাগাৰ, দ্ৰাবিড় আৰু বসেৰা (মিশ্ৰিত) শৈলী।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ উৰিষ্যা

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ চোল ৰজা প্ৰথম ৰাজাৰাজ সজোৱা তাঞ্জোৰত বৃহদেশ্বৰ মন্দিৰ।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মহাযান পন্থাৰ বিকাশৰ পিছৰে পৰা বুদ্ধক ঈশ্বৰ হিচাপে পুজিবলৈ লোৱা হৈছিল।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ গোৰকনাথৰ অনুগামী সকলক নাথ-পন্থী বোলা হয়।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ভাৰতৰ বিভিন্ন স্থানত ভ্ৰমণকাৰীৰ জিৰণীৰ বাবে জৈন সকলে নিৰ্মিত ঠাই।

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ শংকৰৰ দৰ্শনক অদ্বৈতবাদ বা সম্পূৰ্ণ অনা-দ্বৈতবাদ বুলি কোৱা হয়।

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ শৈৱবাদ আৰু বৈষ্ণৱবাদ

১১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ১২ গৰাকী আলৱাৰাৰ ভিতৰত আন্দাল আছিল একমাত্ৰ মহিলা সন্যাসী।



১৫.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্রশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ ৫০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক))

প্রশ্ন ১ঃ আদি মধ্যযুগৰ কালছোৱাত জাতিৰ উদ্ভৱ কেনেকৈ হৈছিল?

প্রশ্ন ২ঃ কোনে হস্তশিল্পক নিম্ন পৰ্যায়ৰ বৃত্তি বুলি গণ্য কৰিছিল?

প্রশ্ন ৩ঃ ভিলচসকল কোন?

প্রশ্ন ৪ঃ জৈন ধৰ্মৰ চাৰি উপহাৰৰ মূল নীতি কি আছিল?

(খ) চমু প্রশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ ১৫০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক))

প্রশ্ন ১ঃ কায়স্থ আৰু ৰাজপুত শ্ৰেণীৰ বিষয়ে টোকা প্ৰস্তুত কৰা।

প্রশ্ন ২ঃ অদ্বৈত বেদান্ত কি?

প্রশ্ন ৩ঃ মন্দিৰৰ বেসেৰা শৈলীৰ স্থাপত্য কলাৰ ওপৰত এটি চমু টোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ ৩০০-৫০০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ঃ আদি মধ্যযুগৰ সময়ছোৱাত স্থাপত্য বিদ্যাৰ দিশত হোৱা বিকাশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ নয়নাৰ আৰু আলৱাৰ সকলৰ প্রসংগত দক্ষিণ ভাৰতৰ ভক্তি আন্দোলনৰ মূল বৈশিষ্ট্যবোৰ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ঃ আদি মধ্যযুগত বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্মৰ বিকাশৰ বিষয়ে এটি পৰিচয় দাঙি ধৰক।

প্রশ্ন ৪ঃ শংকৰৰ অদ্বৈতবাদ দর্শনৰ বিষয়ে বাখ্যা কৰক।

*** ***** ***



Reference Books

English Books:

1. Chandra, Satish. (1990). *Medieval India*, NCERT, New Delhi.
2. Chandra, Sathish(2007) *A History of Medieval India*, Orient Black Swan, New Delhi
3. **Chattopadhyaya, Brajadulal (2012).** *The Making of Early Medieval India*, Second edition, Oxford Press, New Delhi.
4. Jha, D.N. (1977), *Ancient India-An Introductory Outline*, Peoples' Publishing House, New Delhi-110055
5. Kosambi, D.D. (2001): *The cultural and Civilization of Ancient India in Historical Outline*, Vikas Publishing House.
6. Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An Advanced History of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.
7. Maiti, P.(2001): *Studies in Ancient India*, Kolkata, Shreedhar Prakashani
8. Raychaudhuri, H.C. (1972). *Political History of Ancient India*. Calcutta, University of Calcutta.
9. Sharma, L.P. (1981). *Ancient History of India (pre-historic Age to 1200 A.D.)*. New Delhi, Vikas Publication House Pvt. Ltd.
10. Singh, Upinder (2009): *A History of Ancient and Early Medieval India, from the Stone Age to the 12th Century*, Pearson.
11. Singh, Vipul (2009). *Interpreting Medieval India: Early medieval, Delhi Sultanate, and regions (circa 750-1550)*, Macmillan
12. Thapar, Romila(2003): *The Penguin History of Early India, from the origins to AD 1300* , Penguin Books India.
13. Tripathi, Ramashankar (1999). *History of Ancient India*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.